

Antropomorfizácia v lexike

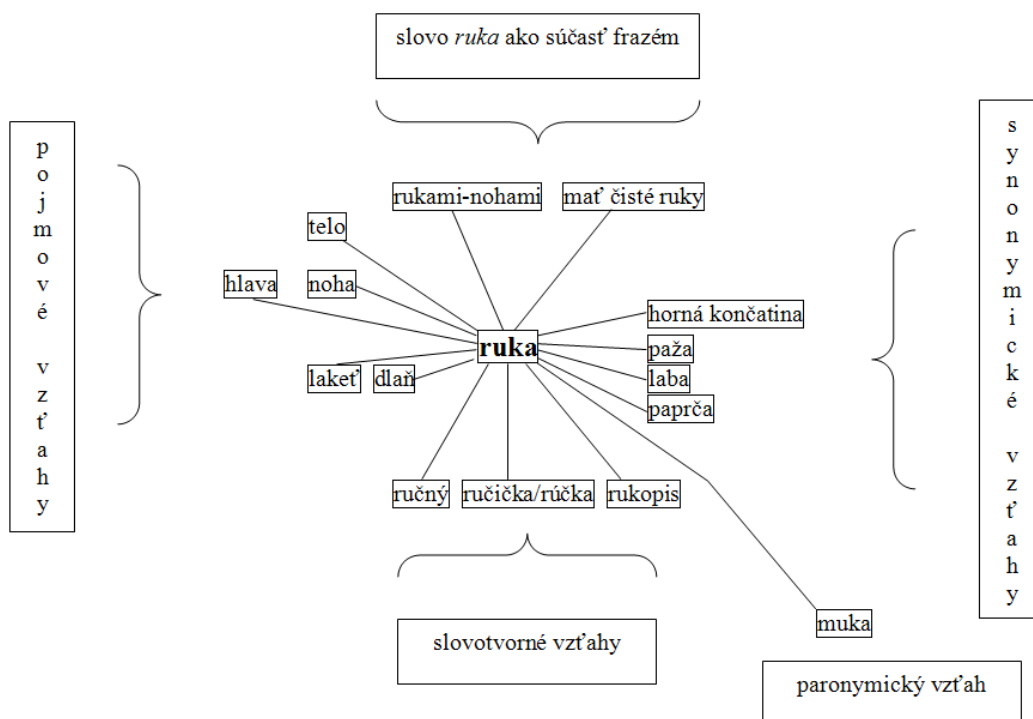
Lexikálna zásoba (lexika) má v sústave jazykových subsystémov osobité postavenie. Za jej základné vlastnosti možno považovať *rozsiahosť*, *otvorenosť*, *dynamickosť* a *multištruktúrnosť*.

Rozsiahosť. Lexika je najrozsiahlejším jazykovým podsystémom; počet jednotiek, ktoré sem patria, nemožno presne zrátať; ak by sme sem započítali aj vlastné mená a odborné termíny, možno tvrdiť, že lexika obsahuje viac než milión jednotiek (porov. ďalej). Naproti tomu napríklad fónický systém slovenčiny obsahuje 42 foném.

Otvorenosť. Do lexiky neustále pribúdajú nové jednotky, v oveľa menšej miere jednotky ubúdajú: *internet*, *mobilný telefón*, *čerešnička na torte*, *korčuliar*, *Tesco*, *Carrefour*, *Condoleeza Riceová*; *pionier*, *iskrička*, *miestny národný výbor*; *osemročné gymnázium*, *príma*, *sekunda*, *starosta*, *s. r. o.*

Dynamickosť. Dynamika, pohyb súvisí s kvantitatívnymi zmenami (najmä so spomínaným pribúdaním lexém), ale aj s kvalitatívnymi zmenami – nové jednotky sa zaraďujú do lexikálneho systému (napr. lexémy *rap metal*, *cyber metal* sa zaradili do jednej lexikálnej skupiny k jednotkám ako *heavy metal*, *speed metal*, *thrash metal*, *power metal*, *black metal*, *doom metal* a pod.).

Multištruktúrnosť. Medzi lexikálnymi jednotkami sa realizuje veľké množstvo vzťahov a vytvára sa množstvo štruktúr (napr. slovotvorné vzťahy, synonymia, antonymia a pod.). Každá lexéma vstupuje do rozličného množstva lexikálnych vzťahov; porov. niektoré vzťahy lexémy *ruka*:

Základnou jednotkou lexiky je lexéma, ktorá môže byť jednoslovná alebo viacslovná, pričom za viacslovné sa považujú jednotky pozostávajúce z viac než jedného plnovýznamového komponentu (napr. slov. *voda*, *žiť*, *mladý*, *studená vojna*, *Kristove roky*, *hudba budúcnosti*; poľ. *woda*, *żyć*, *młody*, *zimna wojna*, *Chrystusowe lata*, *melodia przyszłości*).

Pri skúmaní lexikálneho subsystému možno aplikovať rozličné metodológie. V ďalšom výklade sa pokúsime predstaviť jeden z viacerých možných spôsobov nazerania na lexiku. Vychádzame z poznámok J. Furdíka o antropomorfnom princípe,¹ ktoré sa pokúsime rozvinúť. Autor totiž svoje úvahy stihol naznačiť len v dvojstranovom rukopisnom fragmente, ktorý vyšiel v knihe *Život so slovotvorbou a lexikológiou* (Furdík, 2005b, s. 447 – 448).

Antropomorfizácia je pripodobnenie človeka a ľudskej spoločnosti k lexéme a lexikálnej zásobe. Antropomorfizáciu však nechápeme ako hľadanie násilných paralel, práve naopak, pripodobnenie týchto dvoch entít so sebou okrem prirodzených analógií prináša aj anomálie. Antropomorfizáciu lexiky si všimneme z týchto aspektov: 1) nemožnosť presnej kvantifikácie, 2) bilaterálnosť, 3) neizolovanosť, 4) jedinečnosť, 5) existencia v čase.

Nemožnosť presnej kvantifikácie

¹ „Prinajmenej pri lexikálnej zásobe by sa dalo uvažovať o antropomorfnom princípe, t. j. o pripodobnení lexikálnej jednotky k človeku-individuu a celej lexikálnej zásoby k ľudskej spoločnosti“ (Furdík, 2005, s. 447).

Nemožnosť presnej kvantifikácie je charakteristická pre lexiku aj pre ľudskú spoločnosť. Dôvodom je permanentná dynamika: v každom okamihu sa x ľudí narodí a x ľudí zomrie, zároveň sa x lexém utvorí a x lexém sa prestáva používať.

Počet obyvateľov sveta je v súčasnosti asi 6,1 miliardy (r. 2000). Kvantifikácia lexiky je náročnejšia, pretože medzi bádateľmi niet zhody, ktoré jednotky považovať za lexémy. Prikláňame sa k „širšiemu“ variantu a do lexiky zaradíme všetky jednotky spĺňajúce kritérium „byť lexémou“.² možno uvažovať o základnom, rozšírenom a špecifickom lexikálnom fonde, ktorý obsahuje jednoslovné aj viacslovné jednotky, odborné termíny a nomenklatúru, frazémy, tzv. združené pomenovania, sociolektizmy, argotizmy, profesionalizmy, dialektizmy, propriá, historizmy, archaizmy, neologizmy, okazionalizmy. Odhadom možno uvažovať o státisícoch až miliónoch lexém.

Analogickým javom je v súčasnosti aj nárast jednotiek v systéme: počtu obyvateľov aj počtu lexém v moderných jazykoch. Súčasný ročný prírastok obyvateľstva sveta je cca 1,2 %, t. j. 77 miliónov osôb (Vaňo et al., 2003, s. 90). Tento nárast sa pokúšajú vysvetliť rozličné demografické teórie, najkomplexnejšou z nich je teória demografickej revolúcie.³ Rozširovanie lexiky možno vysvetliť nárastom komunikačných požiadaviek jazykového spoločenstva. Napríklad v dôsledku technologického pokroku sa v posledných rokoch radikálne zvýšila potreba pomenovania novovznikajúcich denotátov a pojmov (napr. *internet*, *SMS*, *MMS*, *bluetooth*, *USB*, *chat*, *DVD*). Je prirodzené, že neustále kvantitatívne obohacovanie spôsobuje aj kvalitatívnu reštrukturalizáciu lexiky.

Tento stav je typický pre súčasnosť, rast populácie nemôže takýmto tempom pokračovať donekonečna, pretože kapacita našej planéty je obmedzená a pokiaľ sa ľudstvo

² Lexéma je ustálená, formálno-obsahová (bilaterálna), samostatná jednotka z oblasti *langue*, ktorá je z jednej strany nadradená morféme (lexéma sa skladá z 1 – n morfém) a z druhej strany môže vstupovať do syntagmatických vzťahov (autosyntagmatický typ lexémy). V konkrétnych výpovedných aktoch sa realizuje prostredníctvom konkrétneho gramatického tvaru (v tomto zmysle je lexéma súborom gramatických tvarov s jednotným lexikálnym významom). J. Filipec (Filipec – Čermák, 1985, s. 28 – 29) v tejto súvislosti pracuje s termínmi *hyperlexém*, *lexém-kontextový typ* a *alolex*.

³ Podľa tejto teórie hlavnou príčinou je modernizácia spoločnosti v podobe industrializácie, urbanizácie, nárastu vzdelanosti a mnohých ďalších faktorov (napr. rozvoj vedy a techniky, vrátane medicíny, zlepšenie hygieny, nastolenie verejného poriadku). Vysoký nárast počtu obyvateľstva sa začína poklesom úmrtnosti, pričom pôrodnosť istý čas stagnuje, resp. neklesá tak rýchlo ako úmrtnosť. Za poklesom pôrodnosti stojí fakt, že sa zvýšil počet detí, ktoré sa dožili dospelosti. Preto už vysoká detská úmrtnosť nemusela byť kompenzovaná vysokou pôrodnosťou (sekundárnymi faktormi poklesu pôrodnosti sú sekularizácia, emancipácia žien, zvýšené používanie antikoncepcie a i.). Postupne sa teda medzi pôrodnosťou a úmrtnosťou dosahuje rovnovážny stav. „Čím dlhšia je doba medzi začiatkom poklesu úmrtnosti a pôrodnosti, tým väčší je rast počtu obyvateľov.“ (Vaňo et al., 2003, s. 89).

chce vyhnúť humánnej a ekologickej katastrofe, demografický vývoj sa bude musieť zmeniť.⁴ Nárast počtu lexikálnych jednotiek síce nie je takto „osudovo“ limitovaný, predsa len isté obmedzenia existujú v podobe psychickej a kognitívnej kapacity človeka spracúvať nové informácie a osvojiť si nové pojmy.

Po prečítaní predchádzajúcich riadkov sa ukazuje istá metodologická disproporcia. Keď berieme do úvahy lexiku, ide vždy o lexiku konkrétneho jazyka, pri charakteristike ľudskej spoločnosti sa poukazuje na obyvateľstvo celého sveta (tak aj citovaný J. Furdík). Možno porovnávať lexiku konkrétneho jazyka s obyvateľstvom konkrétneho národa? Samozrejme, aj takáto úvaha je legitímna, ba logická – konkrétny národ je nositeľom konkrétneho jazyka, pričom, pravdaže, vzťah medzi národom a jazykom nie je symetrický. Nie každý národ má vlastný, resp. jeden jazyk, a nie každý jazyk automaticky prislúcha jednému národu. Pri porovnávaní na úrovni lexika – národ sa ukazuje istý paradox: kým lexika každého moderného jazyka sa neustále rozrástá (porov. vyššie), počet obyvateľov príslušného národa nemusí nevyhnutne stúpať. Práve naopak, pre obyvateľstvo tzv. vyspelých krajín zasiahnutých modernizáciou je typickejší prechod z režimu vysokej pôrodnosti a úmrtnosti do režimu nízkej pôrodnosti a úmrtnosti (porov. pozn. č. 3). Avšak aj tu platí základná téza o nemožnosti presnej kvantifikácie. Pravda, pre demografické účely za isté obdobie možno vypočítať natalitu či mortalitu, prípadne pomer medzi nimi v podobe prirodzeného prírastku či úbytku obyvateľstva, ako aj počet obyvateľov, ktorý sa realizuje prostredníctvom sčítania ľudu. Úplne presné údaje o počte obyvateľstva však nie je možné získať za žiadnych okolností. Vývin jazyka ani vývin ľudstva sa nedá zastaviť.

Bilaterálnosť

Jazykový znak je bilaterálny (dvojstranný); má svoju formu a obsah. Podobne u človeka možno uvažovať o bilaterálnosti v zmysle telo (fyzická stránka) – duša (psychická stránka).⁵ Ruský jazykovedec S. Karcevskij uviedol do lingvistiky termín *asymetrický dualizmus*, ktorým poukazuje na nerovnomerný vzťah medzi formou a obsahom lexikálneho znaku: jednej forme môže zodpovedať viacero obsahov, ktoré môžu byť súvzťažné (polysémia) alebo nesúvzťažné (homonymia). A naopak, jednému obsahu môže zodpovedať viacero foriem (synonymia).

⁴ Demografi predpokladajú populačný rast do roku 2050 (populačné maximum: 9 – 9,5 mld. obyvateľov), ktorý by sa mal potom zmierniť, príp. až zastaviť (Vaňo et al., 2003, s. 93).

⁵ Existuje vyše sto definícií termínu osobnosť; v psychológii sa osobnosť charakterizuje ako súhrn psychických osobitostí, ktoré vytvárajú individualitu jednotlivca.

Do pozornosti sa ponúka otázka, či sa s obdobným asymetrickým dualizmom stretávame aj u človeka. Odpoveď je *nie*, pretože človeka charakterizuje jednota fyzickej a duševnej stránky – človek je teda vždy „jednovýznamový“. Ľudská „polysémia“, resp. „homonymia“ je patologickým prejavom schizofrénie, porušením osobnosti. Takisto je vylúčená aj ľudská formálna dvoj- či viactvárnosť pri totožnosti obsahu (porov. ďalej). To však neznamená, že fyzická a duševná stránka človeka sú raz a navždy dané a nemenné. Aj ony sa vyvíjajú, ale len niektoré ich stránky. Geneticky „naprogramovaná“ je „vnútorná forma“ človeka: farba vlasov, farba pokožky, očí, výška, tvar úst a pod. Meniť však možno „vonkajšiu formu“, napríklad typ účesu, oblečenie.⁶ Podobne popri genetickej danosti sa rozvíja a tvaruje aj psychika človeka a jeho názorové „portfólio“, a to pod vplyvom rozlične motivovaných faktorov (napr. vek, interakcia s okolím – výchova v rodine a v škole, priatelia, masmédiá a i.).

Forma sa charakterizuje ako spôsob usporiadania obsahu, resp. zmyslami vnímateľná, „hmatateľná“ časť jazykového znaku, prostredníctvom ktorej človek uchopuje ideálny, sám osebe neuchopiteľný obsah. Tak aj psychické vlastnosti človeka vnímame prostredníctvom vonkajších prejavov – spôsobu reči, reakcií na podnety, mimiky, gestikulácie a pod. Pod formálnou stránkou človeka teda nemáme na mysli len to, ako človek vyzerá, ale aj ako sa správa, ako interaguje so svojím okolím. Aj bežná skúsenosť totiž ukazuje, že staticky vnímaná forma (fyzická konštitúcia, napr. farba vlasov, veľkosť a tvar očí či iných častí tela) nie je kauzálne spätá s psychikou, nemožno napríklad tvrdiť, že modrookí ľudia majú tie a tie charakterové vlastnosti.

Jedinečnosť

Jedinečnosť je typická pre človeka aj pre lexému. Každá lexéma je jedinečné individuum a rovnako aj každý človek je jedinečné individuum. Klonovanie odporuje zákonom prírody, je založené na „skopírovaní“ genetického kódu. Úplná identita je vylúčená aj u jednovaječných dvojčiek (pol. bliźnięta jednojajowe); porov. Furdík, 2005b, s. 449.

Neizolovanosť

Nijaký človek nežije na pustom ostrove. Aj Robinson Crusoe našiel svojho Piatka, hoci, opäť poukazujeme na prirodzenosť, resp. neprirodzenosť, situácia stroskotanca predstavuje atypickú životnú situáciu. Ľudská prirodzenosť spočíva práve v živote v spoločenstvách.

⁶ Výdobytky súčasnej civilizácie umožňujú bezproblémovú zmenu farby očí či vlasov, ba aj iných častí tela (plastické operácie, liposukcia a i.). Tie sú však umelé, neprirodzené, nemôžu zmeniť genetický kód, ktorý v sebe človek nesie od chvíle oplodnenia vajíčka spermiou.

Človek dokázal v drsnej prírode prežiť práve vďaka tomu, že z neho sa stal tvor spoločenský (zoon politikon), a teda aj tvor komunikujúci. Podobne prirodzeným existenčným prostredím lexémy je život v lexikálnych spoločenstvách.⁷

Človek aj lexéma vstupujú do rozličných paradigiem. Človek: rodina, priatelia, kolegovia v práci, známi, partneri a i. Lexéma: lexikálno-sémantické pole, synonymia, antonymia, homonymia, paronymia, hyperonymia/hyponymia a i. Človek aj lexéma môžu byť súčasne členmi viacerých paradigiem, v ktorých zastávajú rozličné miesto. Hierarchickosť jednotlivých typov spoločenských skupín je viditeľnejšia než hierarchickosť príslušnosti do typov lexikálnych paradigiem: dominantné postavenie má rodina základný stavebný kameň ľudskej spoločnosti a najstaršia sociálna skupina.⁸

Neizolovanosť, teda zapojenie do vzťahov implikuje otázku typov zapojenosti a typov paradigiem, zoskupení. V lexike sa v tejto súvislosti, ako sme už naznačili, tradične uvažuje o lexikálnej synonymii, antonymii, homonymii, paronymii, hyperonymii/hyponymii. Do pozornosti sa ponúka otázka, či možno o analogických vzťahoch uvažovať aj v ľudskom spoločenstve.

Paronymia

Ak paronymiu vymedzíme ako formálnu podobnosť bez ohľadu na obsahovú súvzťažnosť, možno uvažovať o týchto prípadoch.

a) Pri obsahovej súvzťažnosti (tak paronymiu vymedzuje napr. J. Dolník, 2003, s. 105) môže ísť o morfeematické a fonematické paronymá. Pri morfeematických paronymách (hranica formálnej zhody sa kryje s morfeematickým členením: *srdcový* – *srdečný*, *prevariť* – *zavariť*) možno uvažovať o podobnosti v rámci rodiny: podobnosť syna a otca, dcéry a matky, súrodencov a pod. (morfeematická súvzťažnosť, príslušnosť do spoločného slovotvorného hniezda na úrovni lexémy je analogická s pokrvným príbuzenstvom človeka). Pri fonematických paronymách (hranica formálnej zhody sa nekryje s morfeematickým členením: *plieskať* – *trieskať* – *vrieskať*) možno uvažovať napríklad o priateľoch, ktorí sa podobajú a ktorí sú priateľmi práve preto, lebo majú súvzťažné názory, záujmy a pod. Je zrejmé, že pokus o analógiu v druhom prípade fonematických paroným je „pritiahnutejší za vlasy“, menej zvyčajný.

⁷ Keď berieme do úvahy lexikálny znak vo svojom prirodzenom jazykovom prostredí, teda vo vzťahu k iným, súvzťažným lexikálnym znakom, ako všeobecnejší sa ukazuje princíp motivovanosti (Dolník, 2003; Furdík, 2008). Naproti tomu k princípu arbitrárnosti viedlo skúmanie lexémy ako izolovanej jednotky. Tento prístup má svoje opodstatnenie, avšak neberie sa v ňom do úvahy práve vzťahová prirodzenosť k iným prvkom danej sústavy.

⁸ Pravda, charakter a status rodiny ako elementárnej spoločenskej skupiny sa menil a mení spolu s vývinom ľudstva, napr. prvotnú rodinu pravdepodobne tvorila matka s dieťaťom, pretože otec bol dlho neznámy (Vaňo et al., 2003, s. 79).

b) Pokiaľ by sme paronymiu definovali ako formálnu podobnosť bez obsahovej súvzťažnosti (napr. *tenor* – *teror*, *sud* – *súd*, *lavica* – *l'avica*, ale aj *kolt* – *dekolt*, *rada* – *zrada*, *geniálny* – *genitálny*, *skromný* – *súkromný* a pod.), istú analógiu nachádzame v ľudských dvojníkoch (poľ. *sobowtóry*), pri ktorých väčšia-menšia miera fyzickej podobnosti nie je dotovaná obsahovou súvzťažnosťou.

Synonymia

Aj v tomto prípade sa dostávame k otázke typov lexikálnej synonymie. Vzhľadom na komplikovanosť tejto otázky a z toho vyplývajúce rozličné, ba aj protirečivé prístupy, zameriame sa len jedno z možných členení synonym (Dolník, 2003, s. 90 – 91). Konkrétne ide o triedenie podľa denotačnej signifikačnej stránky lexém. Vylúčené sú prípady tzv. úplnej synonymie (signifikatívno-denotatívne synonymá): *iba* – *len*, *jazykoveda* – *lingvistika*, ako aj prípady denotatívno-signifikačných synonym, ktoré sa vzťahujú na zhodné denotáty a majú isté zhody v signifikačnej stránke významu (napr. *doobeda* – *dopoludnia*). U ľudí by sme mohli nájsť len analógiu s treťou skupinou signifikatívnych synonym, ktoré sa vyznačujú istými zhodami v signifikačnej stránke významu, ale vzťahujú sa na odlišné denotáty, napr. *schránka* – *tuba* (na diplom) – *futrál* (na drobnejšie veci). Ide o dvojvaječné dvojčky (poľ. *bliźnięta dwójajowe*).

Antonymia

V živote sa stretávame s hodnotením dvoch ľudí ako „úplných protikladov“ (jeden je napríklad milý, usmiaty, druhý zasa nevlúdny, zamračený). Keďže však duševná stránka človeka je tvorená komplexom vzájomne rozlične prepojených a v konkrétnych situáciách rozlične sa prejavujúcich vlastností, antonymia v lexikálnom zmysle vo všetkých dôsledkoch pre človeka nie je typická. Antonymia v lexike je totiž založená na spoločnej významovej platforme, ktorá je relatívne pevne stanovená (*mladý* – *starý*, významová platforma: vek). Spoločná platforma, na základe ktorej sa ľudskí jedinci hodnotia ako protikladní, je nutne čiastková a nestála (vzhľadom na spomínanú komplexnosť ľudskej psychiky a jej prejavov), pričom vychádza z osobnej skúsenosti hodnotiteľa. Tým, pravdaže, nechceme tvrdiť, že hodnotenie protikladnosti dvoch osôb nie je spoločensky relevantné; poukazujeme len na rozdiely v podstate protikladnosti u ľudí a v lexike.

Homonymia

Lexikálna homonymia (totožnosť formy pri odlišnosti obsahu: *čelo*¹ (poľ. *czoło*) – hovor. *čelo*² (poľ. *wiolonczela*)) je nemožná z rovnakého dôvodu ako existencia „človečenskej“ úplnej synonymie. Formálna, ako aj obsahová identita dvoch ľudských jedincov je vzhľadom na jedinečnosť každého človeka nerealizovateľná. K úplnej formálnej

identite sa najviac približujú jednovaječné dvojčičky (poľ. bliźnięta jednojajowe) (porov. slovenskú parémiu *Ani vlastná mať ich nerozozná.*), predsa len o stoppercentnú, nerozoznatel'nú podobnosť nejde ani v tomto prípade. Navyše, jednovaječné dvojčičky (na rozdiel od homoným) sa vyznačujú istými spoločnými črtami aj na obsahovej, mentálnej úrovni.

Uvedené paradigmatické lexikálne javy sa odlišujú od javov súvisiacich s *Homo sapiens sapiens*. Súvisí to s povahou skúmaných objektov. Človek je komplexná a komplikovaná bio-psycho-sociálna bytosť, zatiaľ čo lexémy sú formálne (fyziologicky) aj obsahovo (mentálne) jednoduchšie jednotky, pri ktorých môže dôjsť k úplnej formálnej alebo obsahovej identite.

Existencia v čase

Život človeka je determinovaný časom na osi narodenie – detstvo – dospievanie – produktívny vek (dospelosť) – staroba – smrť. U človeka je jednoznačne daná sukcesivnosť, jednotlivé vývinové stupne nemožno preskočiť – dospievaniu predchádza detstvo, produktívnemu veku dospievanie, starobe produktívny vek. Vývinová dynamika ľudských indivíduí je viac-menej „modelová“ záležitosť; smrť pritom môže nastať v akejkol'vek fáze. Dĺžka ľudského života je u každého jedinca obmedzená a smrť bez možnosti znovuzrodenia je jej nevyhnutnou súčasťou. Jednotlivé etapy ľudskej existencie síce nie sú od seba diskrétne oddelené, ale majú dané pomerne konštantné trvanie, ktoré u jedincov varíruje len v obmedzenej a biologicky prípustnej miere. Človek sa vo všeobecnosti dožíva cca 60 – 100 rokov.⁹ Lexikálnu existenciu nemožno tak uniformne „zaškatuľkovať“ do jednotlivých etáp. Možno síce tvrdiť, že v lexikálnom systéme podobne ako v ľudskej spoločnosti existujú lexikálni novorodenci, deti, adolescenti (neologizmy), dospelí aj dôchodcovia (historizmy, archaizmy), vývinová dynamika lexikálnych jednotiek je však variabilnejšia. Túto variabilitu

⁹ Porov. jednu z možných periodizácií etáp biologicko-psychologického vývinu človeka: 0 – 1 rok: dojča (0 – 1 mesiac: novorodenec), 1 – 3 roky: batola, 3 – 6 rokov: predškolský vek, 6 – 10 rokov: mladší školský vek, 10 – 15 rokov: starší školský vek, 15 – 20 rokov: adolescencia, 20 – 30 rokov: mladšia dospelosť, 30 – 45 rokov: stredná dospelosť, 45 – 60 rokov: staršia dospelosť, 60 – 75 rokov: počiatočná staroba, 75 – 90 rokov: pokročilá staroba, nad 90 rokov: krajná staroba (Končeková, 2007, s. 56 – 57).

podmieňuje extralingválna realita (nominačné potreby jazykového spoločenstva)¹⁰ a zároveň jazykový systém a jeho možnosti.¹¹

Život človeka (najmä detstvo a dospelosť) možno charakterizovať aj postupným adaptovaním a integrovaním sa do spoločnosti, ktoré sa uskutočňuje prostredníctvom interakcie v rôznych societách a mikrosocietách: rodina, society v rámci výchovno-vzdelávacích inštitúcií, záujmových skupín, v spoločenstvách priateľov a známych, v zamestnaní a pod. Aj lexikálne detstvo a dospelosť možno chápať ako začleňovanie sa do štruktúr lexikálneho systému, inak povedané: ako hľadanie vlastného miesta v lexikálnom spoločenstve.

Na opačnom póle existencie sa nachádza smrť. Smrteľnosť ľudských bytostí (a všetkých živých organizmov) je inherentnou, obligatórnou a jednoznačnou vlastnosťou, smrteľnosť lexém je fakultatívna, potenciálna. Zázraky v podobe fyzického oživenia ľudských jedincov sú nemožné, oživenie či omladenie lexémy síce nie je masovým javom, existuje však ako potencia. Lexikálny elixír mladosti, pokropenie živou vodou má v rukách dianie v mimojazykovej realite. K takýmto javom dochádza najmä pri veľkých ruptúrach, zmenách v organizácii spoločensko-politického života. V 20. storočí slovenčina zažila takýchto ruptúr niekoľko: 1918 – vznik prvej ČSR, 1939 – 1945 – Slovenská republika a 2. svetová vojna, 1948 – nástup komunizmu, 1989 – pád komunizmu, 1993 – vznik samostatnej Slovenskej republiky. Napríklad zmena v r. 1989 sa prejavila znovuzrozením takých jednotiek ako *primátor*, *starosta*, *župan*, *spoločnosť s ručením obmedzeným*, *príma*, *sekunda* a i. Hranica medzi existenciou a zánikom človeka je jasne určiteľná – človek umiera vtedy, keď mu

¹⁰ Pri zániku denotátu X (napr. osoby – príslušníka nižšej šľachty) sa vytvorila extralingválna potreba prehodnotiť aj lexému, ktorá tento denotát označovala. Preto sa v súčasnosti lexikálna jednotka *zeman* (poľ. *szlachcic*, *ziemianin*) pokladá za historizmus. Nominačná potreba je viditeľnejšia pri neologizmoch, kde sa prejavuje ako požiadavka vytvoriť nové pomenovanie pre nový denotát (*internet*, *e-mail*, *europarlament*), resp. nové pomenovanie pre existujúci denotát (*kráľ* – *king*, *prepáč* – *sorry* – *soráč*, *jasné* – *jasnačka*). V druhom prípade do hry vstupujú rozlične motivované faktory (potreba synonymickosti v najširšom zmysle, ktorá zahŕňa potrebu jemnejšej sémantickej diferenciacie, ako aj potrebu komunikačnej, štylistickej či pragmatickej odlišnosti nového pomenovania).

¹¹ Nominačný systém jazyka ponúka vždy viac možností, než vyžadujú nominačné potreby používateľov. Pri zapojení slovo tvorby do nominačných aktivít je preto príznačné, že v období konštituovania istých slovo tvorných prostriedkov sa vyskytuje väčšia-menšia slovo tvorná synonymia a jednotlivé slovo tvorné typy nie sú tak funkčne diferencované. Aktivizácia viacerých slovo tvorných možností má za cieľ nahromadenie lexém, funkčná diferencácia sa uskutočňuje až v nasledujúcich obdobiach (Furdík, 2005a, s. 106). Z tohto dôvodu sa mnohé lexémy „narodí“, ale nežijú dlho, pretože nominačný (slovo tvorný) systém následne prechádza obdobím kryštalizácie, v ktorom sa niektoré lexémy „zhodnotia“ ako nominačne potrebné a niektoré zaniknú ako zbytočné. Napr. z významovo nediferencovaného radu lexém v štúrovskom období (cca r. 1843 – 1860) *poznámenáha* – *poznámka* – *poznáčka* – *poznám* sa dodnes používa len *poznámka*, ostatné zanikli, pretože sa sémanticky a funkčne dostatočne nevyprofilovali. Jeden príklad zo súčasnosti: používajú sa funkčne neodlíšené varianty *blogger* (s variantmi *blogger*, *blogér*) a *blogista*, pričom frekventovanejšia je prvá podoba. Je predpoklad, že v ďalších štádiách sa udrží len jeden z variantov (pravdepodobne *blogger*) a druhý buď zanikne, alebo sa funkčne prehodnotí (napríklad na pejoratívum).

prestanú fungovať životne dôležité orgány.¹² Lexikálny exitus je zložitejší a menej častý proces, súvisí s postupným vytesňovaním jednotiek z pasívnej lexikálnej zásoby do sféry tzv. dokladovej lexiky (sú zaznamenané len v diachronických slovníkoch).¹³ V zásade platí, že lexikálne jednotky umierajú pomalšie, pričom hranica medzi lexikálnym bytím je zahmlená.

Život človeka aj život lexémy môže mať rozličné trvanie. Jednoznačné a nezvratiteľné je smerovanie ľudského života k smrti, ktorá môže nastať v ktoromkoľvek okamihu života. Smrť v lexike nemusí a v niektorých prípadoch ani nie je konečnou stanicou lexikálneho života. V jazykoch nájdeme aj „večné“ slová, ktoré by sme mohli pomenovať *lexikálni matuzalemovia* (v slovenčine a poľštine sú to napríklad jednotky z praslovanského lexikálneho fondu; porov. spomínané *voda, žiť, mladý; woda, żyć, młody*). U človeka je extrémnym prípadom úmrtie pri pôrode, smrť pri narodení sa v lexike týka väčšiny okazionalizmov.¹⁴ O okazionalizmoch možno z časového hľadiska tvrdiť, že sú jednorazovými, podenkovitými pomenovaniami, ktoré splnia svoju komunikačnú funkciu ad hoc a väčšina z nich zanikne v momente svojho zrodu.

Záver

V príspevku sme načrtli niekoľko aspektov, ktoré sa pri hľadaní analógií a anomálií medzi fungovaním ľudskej spoločnosti a lexikálnej zásoby javia ako výskumne perspektívne. Ukazuje sa, že okrem spoločných, resp. súvzťažných prejavov a vlastností sú medzi lexémami a ľuďmi viaceré rozdiely. Tie vyplývajú z diferencií v javovej podstate porovnávaných entít. Počet ľudí rovnako ako počet lexikálnych jednotiek nemožno presne kvantifikovať. Lexikálny znak aj človek sú bilaterálne, jedinečné a neopakovateľné indivíduá. Vzťah medzi obsahom a formou sa však u ľudských jedincov realizuje inak ako v lexikálnych jednotkách. Dve lexémy môžu byť formálne alebo obsahovo identické (homonymá, absolútne synonymá). Človek je jedinečný aj na čiastkovej úrovni formy (fyzického vzhľadu; výnimkou môžu byť jednovaječné dvojčatá), aj obsahu (tu sa úplná identita vylučuje aj u jednovaječných dvojčiat). Ďalším analogickým znakom pre ľudí aj pre lexikálne jednotky je život v spoločenstvách, teda vzťahová neizolovanosť.

Výklad v tejto štúdii má charakter úvodného náčrtu. Sme presvedčení, že podrobnejšia práca so sociologickým, demografickým či psychologickým poznatkovým a terminologickým

¹² Podľa medzinárodnej definície úmrtie je ukončenie bioelektrických procesov v centrálnej nervovej sústave (Vaňo et al., 2003, s. 32).

¹³ Napríklad *roztomilony* „vydarený“ (poľ. *udany, wydarzony*), *sobit' si* „prisvojovať si“ (poľ. *przyswajać*), *strznić* „stýrať, utrýznit“ (poľ. *storturować*) (porov. Majtán et al., 2000).

¹⁴ Funkčnú jednorazovosť ako jednu z definičných vlastností okazionalizmov uvádza aj E. Liptáková (2000, s. 16).

aparátom môže priniesť do takto ponímaného prístupu k lexike ďalšie výskumné podnety v podobe prehĺbenia, korekcie či negácie poznatkov, ktoré sme zatiaľ predstavili.

Literatúra

1. Atkinson Rita et al., 2003, Psychologie, Praha.
2. Dolník Juraj, 2003, Lexikológia, Bratislava.
3. Filipec Josef, Čermák František, 1985, Česká lexikologie, Praha.
4. Furdík Juraj, 2005a, Zo slovotvorného vývoja slovenčiny. In: M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková (eds.), Furdík, Juraj, Život so slovotvorbou a lexikológiou, Košice, s. 39 – 186.
5. Furdík Juraj, 2005b, Jeden z celkových možných pohľadov na lexikálnu zásobu. In: M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková (eds.), Furdík, Juraj, Život so slovotvorbou a lexikológiou, Košice, s. 447 – 448.
6. Furdík Juraj, 2008, Teória motivácie v lexikálnej zásobe [ed. M. Ološtiak], Košice.
7. Končeková Ľuba, 2007, Vývinová psychológia, Prešov.
8. Liptáková Ľudmila, 2000, Okazionalizmy v hovorenej slovenčine, Prešov.
9. Majtán Milan, Kuchar Rudolf, Skladaná Jana (red.), 2000, Historický slovník slovenského jazyka V., Bratislava.
10. Ološtiak Martin, 2007, O temporálnej motivácii lexikálnych jednotiek. In: E. Minářová – K. Klímová (eds.), Čeština – bádání a učení, Brno, s. 95 – 99.
11. Stano Mikuláš, Buffa Ferdinand, 1988, Poľsko-slovenský a slovensko-poľský slovník, Bratislava.
12. Vaňo Boris, Jurčová Danuša, Mészáros Ján, 2003, Základy demografie, Bratislava.